

Василь Швидкий (Київ)

**СИСТЕМА ЗАКОНОДАВЧО-ДИРЕКТИВНОГО ТИСКУ
ЯК ЧИННИК ДЕВІАНТНОСТІ
В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ 1946–1947 рр. В УКРАЇНІ**

Обіг у системі державного управління законодавчо-директивних документів забезпечує вирішення питань внутрішньої політики будь-якої держави незалежно від її політичного устрою чи обраної моделі парламентаризму. Їх положення мають слугувати управлінню, регламентації функціонування державних інституцій, впливати на життєдіяльність економічних, політичних, соціальних і культурних систем, визначати пріоритетні напрями розвитку всього суспільства, а сутнісна відповідність характеру і динаміці суспільного розвитку зазвичай позитивно сприяє покращенню культурно-економічних умов життя, загального емоційного стану громадян. Проте світовий досвід свідчить, що інколи задля усунення економічних чи політичних негараздів держава вдається до тимчасово непопулярних, але в результаті дієвих засобів правового вирішення суспільних проблем.

В усталених американській і європейській джерелознавчих практиках використання урядових, законодавчо-правових джерел на сьогодні знайшло широке застосування. Їх типізація як джерел до вивчення соціальної історії була запропонована зокрема й професором університету Майямі (США) Мері Ліндеман¹. Це суттєво урізноманітнило й європейські, зокрема українські, методологічні підходи щодо вивчення загальної історії чи її окремих тематично-хронологічних відтинків.

Для країн з усталеними засадами демократії оприлюднені через офіційні джерела законодавчі та урядові акти вищих органів влади, рішення органів місцевого самоврядування служили основними директивними документами. Предметом нашого дослідження ми також обрали ці інформаційні масиви. Проте, у практиках радянської форми управління, окрім зазначених, співіснували та часто мали рівноцінний вплив для виконання і виконавців й інші директивні формати, продемонстровані в інший спосіб. Наведемо деякі із них. За ієрархічністю та, відповідно невідхильністю щодо виконання, перелік необхідно розпочати насамперед з рішень партійних органів (від союзних до обласних), вони безпосередньо впливали на виконавчу вертикаль влади, задавали тон подальшим законодавчим актам, урядовим наказам, розпорядженням галузевих установ, міністерств тощо. Специфікою радянського типу державного управління можна назвати й вплив, на

перший погляд, напівофіційних факторів. Проте в тоталітарному, заполітизованому суспільстві вони вбачалися не менш авторитетними, неухильними до виконання, як і вищезгадані. Це різноманітні телеграми «на місця» від перших осіб держави, вітання до подій чи свят, звернення до конкретних колективів тощо. Вказівки, завдання вбачалися і в радіозверненнях, у передовицях зі шпальт центральних органів партійної преси, у публічних виступах, опублікованих доповідях чи виступах, серед тез із опублікованих праць тощо. Й партійно-номенклатурна мудрість функціонерів середньої управлінської ланки полягала у здатності розгледіти в них приховані, проте часто прямі вказівки, побажання, бачення до нових політичних, економічних перевлаштувань, корекції партійного курсу, ідеологічних пріоритетів тощо.

Проте найбільш проникливими мали бути керівники із найнижчих владних шаблів. Адже «опущені зверху» рекомендації/натяки несли в собі знак примусу до вдумливого читання/слухання продекларованих вказівок. Наявність певних керівних кадрів, уже усталені відповідні умови управління і корпоративні традиції керувати по-радянські витворили унікальні способи передачі виконавчих директив поза офіційних засобів інформування.

Телефон як засіб передачі усних директив і водночас спосіб психологічного тиску на підлеглих у той час також повсюдно застосовувався. Нагадаємо, що з наявною неповною електрифікацією населених пунктів УРСР, телефонні пристрої взагалі виглядали як найавторитетніші засоби оперативної доставки будь-яких відомостей «з іншого світу», світу успішного, гарантованого достатку й омріяної стабільності. Певною орієнтаційною підказкою слугували також ситуативні фактори. Наприклад, арешт голови сусіднього колгоспу слугував прямою підказкою/вказівкою до хоча б формальної зміни чи корекції щодо напрямів, інтенсивності або змісту господарювання. Навіть телефонні (згодом селекторні) наради чи перемовини місцевих зверхників з керівниками господарств могли приховувати натяки на певні проблеми, які в останніх найближчим часом могли виникнути.

Неформальні персональні зустрічі місцевих керівників з очільниками господарств, розмови в невимушеній обстановці також були комунікативним засобом передачі директивної інформації. Навіть володіння опосередкованою, непрямую інформацією (наприклад, про зміну вищестоячого керівництва чи прибуття чергових «спеціалістів з хлібовикачки») про очікувані зміни у місцевому повсякденні вже стимулювало господарників, керівників нижчих владних шаблів робити висновки, прогнози, завбачливі кроки, аби при виникненні критичних ситуацій бути готовими до їх нівелювання чи оперативного сприйняття.

Тобто, навіть наявність куцої інтуїції у «червоних господарників», природне підлабузництво перед зверхником, та й просто життєва мудрість слугували їх особистому забезпеченню, а господарствам швидкому підлаштуванню до нових умов. Але не завжди українська запопадливість і здатність до компромісу рятували місцеве керівництво, актив колгоспних господарств, селянство загалом від компартійного пресу.

Радянська модель державного управління, яка була побудована на тоталітарних засадах, через систему законодавчо-правового тиску уможлилювала репресивні засоби насаджувannya свого бачення суспільного розвитку, формування під свою ідеологію структури українського суспільства, провадження політики винищення задля досягнення далекоглядних політичних планів тощо. У повоєнній Україні політичні плани правлячої верхівки відразу пішли врозріз сподіванням громадянства на поступове, але неухильне покращення життєвих умов. Через владну вертикаль до виконання доводилися абсурдно суперечливі чи навіть шкідливо неприйнятні законодавчо-директивні приписи. Проте вибудована система контролю і примусу забезпечувала беззастережну реалізацію планів, і не зважаючи на те, що результати їх виконання призводили до трагічних, але бажаних для замовників результатів.

Отже, на нашу думку, окрім несприятливих природних умов взимку-навесні 1946 р. значним провокативним каталізатором для розвою існуючих і появи нових видів девіацій у повоєнній Україні стали також свідомі політичні рішення верхівки компартійної влади, посилені завзятістю місцевих сатрапів. Всеохоплюючим фактором значного погіршення суспільних відносин у республіці стала чергова антиукраїнська кампанія хлібозаготівель. Ми вважаємо, що всі ці фактори призвели до голодомору 1946–1947 рр. та спровокували значне зростання девіаційних проявів в Україні. Директиви щодо організації і проведення жорстких хлібозаготівель йшли безпосередньо від Й. Сталіна. Діючи через найближче оточення Г. Маленкова, В. Молотова, А. Жданова, Л. Кагановича, він режисерував усі заходи. Вказівки щодо практичного проведення хлібозаготівель надсилалися до республік, автономних областей, країв у формі постанов ЦК ВКП(б) та Ради Міністрів СРСР, як правило, за підписом Й. Сталіна. Директиви центру через постанови ЦК КП(б)У та РНК УРСР (згодом Ради Міністрів УРСР) доводилися обласному партійно-господарському активу.

Зазвичай, законодавчий тиск союзних органів влади оперативно підсилювався цілою низкою відповідних постанов і розпоряджень уряду УРСР. Репресивні заходи знаходили своє відображення в на перший погляд суто господарських документах.

Найпоєлїдовнїше влада провадила голодоморну полїтику на селї через продукування й супроводження неухильного виконання щомїсячних постанов под хїд хлїбозаготївель. Потуги мїсцевого керївництва щодо їх виконання створювали напружену соціальну обстановку в республїцї, викликали протести, протиправнї дїї. А закладалося це все ще у вїдноєно прогнозованих економїчних умовах, проте директиви грудневого 1945 р. пленуму ЦК КП(б)У їнтенєїфікували питання боргїв колгоспїв за здачу урожаю 1945 р. З цього часу сталїнське керївництво вже не вїдпускало з уваги українського селянина, своїми рїшеннями все бїльше поглиблюючи кризу сїльського господарства, сплановуючи голод у республїцї. Виконання спїльної постанови РНК УРСР ї ЦК(б)У «Про хїд хлїбозаготївель по областях Української РСР» вїд 23 сїчня 1946 р.² продовжило в повоєнний перїод практику неухильного виконання вимог «опущених зверху» планїв щодо особливого бачення кремлївським керївництвом темпїв ї обсягїв розвитку сїльського господарства, жорстких покарань за невиконання, придуєнення будь-яких проявїв непокори, протиправних дїй тощо. Факти зниєнення внаєлїдок природних лих значних площ посївїв нїяк не вплинули на пїдвиєненї плани хлїбозаготївель. 4 липня 1946 р. постановою Ради Мїнїстрїв УРСР ї ЦК КП(б)У «Про план хлїбозаготївель з урожаю 1946 р. по областям» сїльськогоєсподарська галузь наперед була приречена нереальними показниками планїв³. Але й це не задовольнило парткерївництво, аби цїлковито загнати колгоспи у вир обов'язкових виконавчих звітїв й вичавлювання результатїв 22 липня 1946 р. була прийнята поєтанова Ради Мїнїстрїв УРСР ї ЦК КП(б)У «Про п'ятиденнї завдання здачї хлїба державї по областях УРСР»⁴. До останнього пуду щоп'ять днїв з липня по жовтень були розрахованї партїйними спецями непомїрнї обсяги здачї урожаю державї у 1946 р.⁵. Бїльше того, липнева поєтанова уряду про хлїбозаготївлї пїдвиєщувала розмїр обов'язкових поставок зерна до 50% вїд їснуючих норм, а серпнева дозволяла це збїльєшувати на всї 100%⁶!

Часто причинами службових зловживань, нелюдського тиску, який межував зї способом задоволення садистських нахилїв мїсцевих можновладцїв, були вїдкритї можливостї через узаконене посилення жорсткостї норм прибутковостї селянських господарств. Постанова вїд 8 липня 1946 р., за № 1195 «Про проведення сїльськогоєсподарського податку на територїї сїдних областей УРСР в 1946 роцї» дозволяла збїльєшувати до 30% норми прибутковостї окремих районїв залежно вїд їх «економїчних особливостей», цї забаганки узаконилися ї в наступному роцї⁷. Вїд рїшення чиновникїв вислужитися пїдвиєченими зобов'язаннями напряду залежав ї рївень голодного життя селянина.

Патріархальний натуральний обмін, продаж наявних товарів задля купівлі інших залишалися найпоширенішими способами участі українців у ринкових відносинах. В умовах голоду це ставало чи не єдиною можливістю купити, обміняти харчі, а значить вижити. Проте постановою Ради Міністрів від 31 липня 1946 р., за № 1703 заборонявся продаж хліба на базарах, а спеціальні заслони мали перешкоджати незаконним продажам зерна й борошна⁸.

Постанов, які ужорсточували умови господарювання, видалося замало, й союзне керівництво знайшло нові важелі вичавлювання хліба з України та приборкання голодуючих. На постанову Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1946 р. «Про економію і витрачання хліба в країні» Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У відповіли рішенням від 30 вересня «Про економію у витрачанні хліба по Українській РСР». На наш погляд, це був найпотужніший законодавчий удар по залишкам благополуччя українських громадян і прямою причиною голоду восени-навесні 1946–1947 рр. Ним було визнано за необхідне зменшити витрати державних хлібних ресурсів; на 2 млн. 892,1 тис. скорочувався контингент раніше підтримуваних на селі утриманців, робітників і службовців радгоспів, підсобних господарств і МТС, робітників і службовців підприємств і установ місцевої промисловості, промкооперації, працівників лісоохорони та ін.; з 1 жовтня на 57,7% зменшувалося виділення борошна селянам; з пайкового забезпечення хлібом знімалося 742,4 тис. непрацюючих дорослих утриманці у містах і робітничих селищах; на 94,8 тис. зменшувалася кількість хлібних карток для городян, урізалися інші норми видачі хліба за картками, зокрема до 300 г дітям тощо⁹. Розроблені до постанови 6 додатків конкретизували масштаби скорочень, рельєфно проявили картину голодного майбутнього для українців¹⁰.

Значний вклад в організацію голодомору було внесено наступною спільною постановою від 19 жовтня 1946 р. «Про здійснення додаткових заходів по економії і наведення порядку у витрачанні хліба» в Україні. Головною метою нових рішень були пропозиції щодо застосування відповідних заходів спрямованих на значне зменшення постачання населення хлібом та викорінення усіх засобів самовиживання населення. Зокрема, заборона комерційного продажу хліба, скорочення норм середньодобового відпуску пайкового хліба і круп, унеможливлення користування картками через переорганізацію їх видачі тощо¹¹.

Результати дуже швидко далися взнаки. У звіті до ЦК ВКП(б) від 5 листопада 1946 р. Д.С. Коротченко вже зазначав про зменшення у жовтні (порівняно з вереснем) контингенту прийнятого на пайкове забезпечення на 3 млн. 634 тис. 500 осіб, у тому числі 2 млн. 892 тис. 100 чол. із сільської місцевості та 742 тис. 400 чол. утриманців із міст та

робітничих поселень; через вилучення після перереєстрації кількість хлібних карток скоротилася на 94 тис. 800. Зекономили владці і на ліквідації усіх відпусків додаткового харчування (а це особливі хворі, дистрофічні діти й дорослі, малолітні та ін.), на зменшенні до 250 г хліба утриманням та до 300 г дітям; порівняно із жовтнем, у листопаді зменшувався фонд пайкового борошна на 3 тис. 945 т.¹².

Директива Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) Раді Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У (отримана 26 листопада) з вимогою посилення хлібозаготівель і покарання приховувачів хліба своїми безапеляційними вимогами надала нових обертів масовим репресіям, посилюючи і без того жорсткий режим економії тощо¹³. Так, у звіті ЦК КП(б)У ЦК ВКП(б) про виконання союзних постанов з питань економії хліба та заходів щодо посилення контролю за роботою торговельних органів, датованому 26 грудня 1946 р., повідомлялось, що результатом впровадження їх у життя стало скорочення у жовтні та листопаді 1946 р. контингенту, який постачався пайковим хлібом, вже на 4 млн. 49 тис. чол., що становило 30% щодо контингенту, який одержував пайкове забезпечення у вересні. Картковий контингент було скорочено на 1 млн. 164 тис. чол., або на 11,8% порівняно з кількістю у вересні. При цьому число пайкопідтриманих працюючих було зменшено на 159 тис. чол., утриманців – на 808 тис., дітей – на 197 тис. осіб¹⁴.

А от забезпечення партактиву, їхніх рідних у такий пекельний час ніяким чином не мало страждати від зовнішніх проблем. Відомі численні закриті постанови, роз'яснення з приводу норм харчування особливо опікуваного контингенту, навіть пенсіонерів та членів їхніх сімей. Всі вони забезпечувалися постачанням продовольчими та промисловими товарами за утвердженими групами радпартактиву, щоденними літерними обідами в закритих мережах місцевих торгів та щомісячними пайками¹⁵.

Після пайкових скорочень для пересічних городян та масово конфіскованих зернових у селян овочі залишалися одними із продуктів, які могли використати колгоспи для підтримки зголоднілих селян. Але й ця продукція підлягала плановим вилученням задля виконання постанови Ради Міністрів СРСР від 11 вересня «Про затвердження плану завезення з України овочів врожаю 1946 р. для централізованого постачання населення м. Москви»¹⁶. Відома інформація про незадовільний хід виконання поставок для Москви і Ленінграду, зокрема на Вінниччині¹⁷. Проблеми голоду українських співвітчизників мало хвилювали столичних владників, невиконання Україною планів поставок викликали обурення, яке вони виказували через чисельні листи-вимоги, доповідні записки тощо¹⁸.

На нашу думку, значно інтенсифікували запровадження тотального контролю за хлібовикачкою проваджені методи жорсткого циркулярного тиску, коли постанова через неприйнятний для її виконання час посилювалася наступною і так далі. Отже, чергові (від 27 вересня та 14 жовтня 1946 р.) постанови ЦК КП(б)У «Про хід хлібозаготівель» констатувала крайнє незадоволення владою темпами хлібоздачі і відсотками її виконання¹⁹. Найпоширенішою ознакою правопорушень став саботаж хлібозаготівлям, який проявлявся випадками неповного обліку й залишення хліба колгоспами, приховування колгоспами у зернових відходах придатного для підтримки зголоднілих зерна, крадіжки з токів та ін.²⁰; для посилення контролю до областей відряджалися високопосадовці з ЦК КП(б)У²¹. Жорсткість вимог із наступних постанов від 26 і 28 жовтня та 2, 12 і 28 листопада²² була лише повторенням раніше викладених, але їх категоричність, демонстрація нетерпимості, погрози карною відповідальністю доводили місцевих керівників до озлобленого озвіріння, відчуття безвиході витискали залишки моральності, врешті призводили до домінування права всездозволеності. Наростаючий тиск циркулярів кидав місцевих виконавців у вир виправданих задля їх виконання терору, відвертого насилля, протиправних дій, зловживань тощо. Все це призводило до наростання соціальної напруженості, різкого сплеску протиправних дій як з боку місцевих виконавців²³, так і фактів злочинів скоєних лише задля виживання чи самозахисту.

Проблема голодуючих у містах регулювалася через застосування хлібних і продуктових карток. Відповідно, їх незаконна концентрація в одних руках породжувала спекуляцію, нестачу продуктів харчування, нервозність населення через невпевненість у можливості їх отоварення тощо. У першому півріччі 1947 р. почастишали випадки крадіжок карток, одержаних від карткових бюро для видачі робітникам і службовцям. Зокрема, у Дніпропетровському тресті «Вугілляпроект» було вкрадено 1 тис. 62 хлібних картки, в Харківському інституті механізації сільського господарства – 966, на пункті технічного огляду залізничної станції Житомир – 163, в Дрогобицькому гарнізонному госпіталі – 206 карток. Постанова Ради Міністрів УРСР «Про посилення відповідальності керівників підприємств і установ за зберігання хлібних і продуктових карток» від 21 червня 1947 р., за № 939 зобов'язувала облвиконкоми провести до 1 липня 1947 р. суцільну перереєстрацію прикріплених карток, перевірку стану їх зберігання. Міністерство внутрішніх справ УРСР мало посилити заходи боротьби з крадіжками та спекуляцією хлібними та промтоварними картками, а Міністерство юстиції УРСР забезпечувало розгляд таких справ у найкоротші строки²⁴. На пратиці це

часто призводило до того, що при перереєстрації громадяни втрачали можливість отримання карток і опинялися в голодових умовах.

Новий виток прищеплювання переваг радянського способу господарювання в західних областях України був пов'язаний з поширенням голоду в інших областях республіки. Адже відомо, що, приєднані території стали чи не єдиним джерелом заробітку, добування хоча б мізерних продуктових припасів, які все ж врятували від голодної смерті тисячі українських сімей з Наддніпрянщини, сходу та півдня України. З точки зору системи, подібна благодійність мала бути покараною. Добротне одноосібне господарювання селян новоприєднаних областей сприймалося владою лише як куркульський спосіб виробництва, а дієвим засобом його викорінення виступало підвищення завдань щодо планових заготівель товарів сільгоспвиробництва та посилений тиск щодо унормування економічних відносин між селянином і системою. 3 червня 1947 р. за № 958 вийшла постанова Ради Міністрів УРСР «Про порядок заготівель сільськогосподарських продуктів у куркульських господарствах Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Рівненської, Волинської та Чернівецької областей УРСР». Деякі її положення раніше конкретизувалися в урядовій постанові від 2 квітня 1947 р. за № 714 «Про обов'язкову поставку вовни державі селянськими господарствами Закарпатської області Української РСР». Починаючи з другого півріччя 1947 р. господарства цих областей притягалися до обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів державі за нормами, які перевищували встановлені для звичайних селянських господарств цих територій: щодо зерна, соняшника, сої, картоплі, овочів, сіна, м'яса, молока – на 50%, а щодо вовни – на 100%! Щодо перегляду останньої цифри, то уряд прямо застерігав, що зменшення поголів'я вовнистої худоби після 1 грудня 1947 р. (напр., внаслідок її вирізання через обставини голоду – В.Ш.), незалежно від причин цього зменшення, не звільняло господарства від виконання вручених зобов'язань щодо здачі вовни державі²⁵. Крім того, встановлені для „трудових селянських господарств” західних і Чернівецької областей УРСР граничні строки здачі сільськогосподарських продуктів державі скорочувалися для куркульських господарств: щодо зерна, картоплі, овочів, соняшника, сої та сіна – на 1 місяць, щодо м'яса й вовни – на 2 місяці, щодо молока – на 3 місяці. Звичайно, для куркулів скасовувалося надання будь-яких пільг щодо обсягів заготівель²⁶. Посилення тиску на успішні селянські господарства продовжувалося й через виконання постанови від 23 серпня 1947 р. за № 1391 «Про оподаткування селянських господарств західних областей Української РСР». Для куркульських господарств збільшення суми, сплаченої за надприбуток (понад 15 тис. крб.), могло становити

100% від вже затвердженого розміру податку. На них не поширювалися і пільги, передбачені Законом про сільськогосподарський податок. У селян, які не могли здійснити ці виплати, вилучалося майно. На сподівання влади, проведені заходи мали й ці території загнати в «голодний кут».

Початок тотального контролю під час жнив забезпечувався спільною постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 7 липня 1947 р. за № 1084 «Про подання допомоги робітничою силою колгоспам і радгоспам в збиранні врожаю в 1947 році»²⁷. А карально-охоронні заходи найчіткіше регламентувалися урядовою постановою від 9 липня 1947 р. за № 1104 «Про заходи по охороні посівів і хліба в колгоспах і радгоспах Української РСР». З метою «безумовного забезпечення найсуворішої охорони врожаю 1947 р. в період досягання, збирання, обмолоту і перевезення зерна» й недопущення розкрадання та шахрайства в обліку зернових вимагалось повсюдно й цілодобово охороняти хліб «на пні», у копах і скиртах, при доставці до заготівельних пунктів і колгоспних комор. Аби огородити врожай від дійсних господарів – селян, для цього призначалися лояльні до влади об'їждчики, денні й нічні вартові. Найсуворіший облік урожаю мало забезпечити «обов'язкове і точне зважування на токах», а також перед відправленням до заготпунктів та комор. Щоб не допустити «витік» якісного зерна, особливо контролювалося очищення й облік відходів²⁸. Розкрадання і розбазарювання хліба, шахрайство в обліку зерна вважалися найтяжчими злочинами, а винні мали відповідати з усією суворістю закону. А пильність керівництва «стимулювалася» положеннями постанови від 25 липня 1947 р. за № 1238 «Про накладання штрафу за несвоєчасне подання звітності про витрачання хлібопродуктів»²⁹. Вже забране від селянина зерно все ж залишалося під прискіпливим контролем держави. Постанова від 23 жовтня 1947 р. за № 1970 «Про заходи щодо поліпшення роботи державних підприємств сільськогосподарського борошномелля УРСР» вимагала жорсткого нагляду за процесом переробки зерна та обліком його кількісних показників. Намагання місцевих керівників хоч як убезпечити працівників від голодування через відпуск висівок, макухи чи млинарських та кормових відходів, кваліфікувалося як «антидержавні дії – незаконні видачі та розбазарювання хлібопродуктів»³⁰ з незворотними наслідками для винних.

Зголоднілий селянин ставав значною загрозою для проведення успішної хлібозаготівлі. Тому в кількох рядках урядової постанови від 17 липня 1947 р. за № 1085 «Про порядок відрахування зерна, рижу, соняшника, картоплі і овочів для видачі авансом колгоспникам і для внутрігосподарських потреб колгоспів» декларувалося певне виділення сільгосппродукції. Але й її селянин не міг одержати, адже розмір встановленого мізерного продуктового прожитку напряму залежав від величини фактично зданої частини урожаю. Всі наступні пункти постанови

жорстко вимагали суворого контролю за дотриманням встановлених норм відрахувань для видачі авансом, «припиняти всякі факти порушення їх в бік підвищення і притягати винних до відповідальності як за дезорганізацію хлібозаготівель і розбазарювання хліба»³¹.

Зазвичай, головна увага системи державного контролю спрямовувалася на виконання зернових заготівель, а тому селянин міг би дещо покращити стан свого господарства завдяки продажу насінневих чи продуктів переробки збіжжя. Але такий сегмент селянського підприємництва також було перекрито. Спочатку урядова постанова від 13 липня 1946 р. за № 1213 «Про заборону колгоспам, колгоспникам і одноосібним господарствам продажу і обміну зерна, борошна та печеного хліба до виконання плану задачі зерна державі з урожаю 1946 року», а згодом посилена постановою від 7 липня 1947 р. за № 1068 «Про заборону торгівлі хлібом і соняшником до виконання планів заготівель хліба та соняшника» унеможлилювали і це. Продаж та обмін зерна, борошна і печеного хліба колгоспами, колгоспниками та одноосібними селянськими господарствами міг проводитися тільки з дозволу Ради Міністрів СРСР, і то лише після виконання по області в цілому встановленого плану задачі державі зерна. А ще – після повернення позик, здійснення в повному обсязі обов'язкових поставок, натуроплати за роботи МТС та т. п. Порушники, на перший раз каралися штрафом у 300 крб., а при повторній провині притягалися до правової відповідальності. Незаконно продані продукти відбиралися й передавалися органам Міністерства заготівель СРСР³². А згодом була прийнята постанова від 8 жовтня 1947 р. за № 1853 «Про заборону продажу тютюнової і махоркової сировини врожаю 1947 року»³³.

Потерпаючи від голодових обставини, через застосування економічних важелів громадяни України і в другій половині 1947 р. в інший спосіб піддавалися репресіям. Для того, щоб спинити вал злочинності серед голодних людей, влада посилила міру покарання шляхом підвищення терміну ув'язнення, зокрема, за дрібні крадіжки. Сумнозвісні укази Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. «Про карну відповідальність за крадіжки державного і громадського майна» та «Про посилення охорони особистого майна громадян» передбачали від 7 до 10 років ув'язнення, а при повторному вчиненні злочину – до 25 років виправно-трудова таборів. Погоджуючись з Кирилом Горбуровим, зазначимо, що піднята хвиля злочинності в перші повоєнні роки була спровокована саме голодом 1946–1947 рр.³⁴

Для сільськогосподарського виробництва 1947 р. видався порівняно кращим. Тому липнева постанова про план хлібозаготівель з урожаю цього року звертала увагу на поповнення значними надходженнями

резерву хліба, адже запланована відміна карткової системи передбачала значне збільшення торговельних обсягів хліба для населення. Незважаючи на катастрофічні наслідки хлібозаготівель попереднього року, заборгованість колгоспам не скасовувалася, а лише відтерміновувалася на 1948 р.³⁵. Циркулярний тиск на селян, викликаний боротьбою влади за новий урожай, відлунювався не лише створенням умов для нових голодувань, а й зростанням кількості крадіжок хліба. На нашу думку, це була плата за пережитий голодний рік. Аби убезпечитися селяни тепер намагалися якомога більше заpastися зерном. На 15 липня 1947 р. прокуратура доповідала про відкриття 1 тис. 727 таких справ, найбільше у Київській (288), Вінницькій (200), Полтавській (193) та Харківській (172) областях, засуджено було 527 чол.³⁶. Розкрадання хліба голодуючими селянами почало набувати надзвичайних обсягів і репресивна машина запрацювала інтенсивніше. Так, лише з 1 до 20 липня 1947 р. проти розкрадачів було порушено 3 тис. 14 справ, притягнуто до відповідальності 3 тис. 943 особи. Навіть у звітах до ЦК КП(б)У урядовці змушені були констатувати, що найбільша кількість крадіжок здійснювалася саме «остронуждаючимися колхозниками»³⁷.

Реалії виконання хлібозаготівель виявилися драматичнішими, ніж передбачалося. І вже вереснева постанова про хід хлібозаготівель демонструвала категоричні вимоги щодо їх виконання. Основна увага приділялася обмолоту, вивезенню та зберіганню зерна. Вимагалася рішуча боротьба з приховуванням зерна у відходах, на горищах; встановлювалася персональна відповідальність за кожний етап технологічного процесу обробки, на кожному робочому місці³⁸. Показовим щодо інтенсифікації тиску на виконавців партійної волі при хлібозаготівлях в областях слугує також інформація про почасову динаміку одержання, ознайомлення, оперативного реагування, тиражування й доведення до нижчестоящих відділків та районів тексту «директивної телеграми» Й. Сталіна щодо посилення хлібозаготівель від 15 вересня 1947 р.³⁹. Аби надати надзвичайної ваги подібним вказівкам ЦК КП(б)У і Рада Міністрів УРСР оперативно відгукнулися спільною постановою «Про заходи по виконанню директиви Й.В. Сталіна щодо посилення хлібозаготівель» від 15 вересня 1947 р. Вимагалася вже до 1 жовтня закінчити жнива, для посилення персональної відповідальності на місця направлялися відповідальні працівники – з ЦК КП(б)У в області, працівники обкомів у райони і колгоспи⁴⁰. Відтак, виконання планів супроводжувалося новим витком репресивних заходів проти колгоспного селянства.

Прагнення місцевих чиновників вислужитися через виконання й перевиконання планів доводило ситуацію в більшості регіонів України

до трагічних наслідків. У своїй телеграмі від 18 вересня до секретаря ЦК КП(б)У Л.М. Кагановича секретар Ізмаїльського обкому партії С. Тарасов бравурно повідомляв про рішення підвищити показники перевиконання плану по області⁴¹. Така улесливість дуже скоро далася взнаки. Вже на початку жовтня до уряду потрапляє інформація про голодування в області близько 50 тис. дітей і 42 тис. дорослих, у лікарнях з дистрофією знаходилося 3 тис. 200 селян. Тобто, лише одним рішенням місцеві сатрапи довели до голодування 92 тис. 200 чол.⁴² Загалом, на листопад 1947 р. у Херсонській, Миколаївській, Одеській, Ізмаїльській та Запорізькій областях вже потребували продовольчої допомоги бл. 800 тис. колгоспників⁴³.

Підсумовуючи, ми стверджуємо про свідому організація радянською владою голодомору в Україні. Вітчизняна війна стала найтрагічнішою сторінкою життя порадянщених українців. Свої післявоєнні надії вони пов'язували не лише з поверненням до звичної економічної стабільності, а й сподіваннями, що такий соціальний злам буде відроджуватися з розширенням прав і свобод громадян. Носіями цих ідей були демобілізовані воїни, які бачили на Заході інший рівень соціальних відносин, правових засад співіснування влади й народу. Повертаючись, вони поширювали свої враження серед співгромадян, тим самим закладаючи надію на покращення життя. Всі ці крамольні заміряння в душі українського громадянина були добре прораховані кремлівськими вершителями. Тому, аби довершити нищення українства, розпочате ще в 1930-х роках, природна посуха була використана лише як посилюючий фактор для розгортання повоєнного терору, який став черговим витком цілеспрямованої антиукраїнської політики Сталіна.

Аналізуючи витяги із наведених законодавчих актів, партійних рішень і директив, важко погодитися із твердженням найавторитетнішого дослідника проблеми Станіславом Кульчицьким, що у голоді 1946–1947 рр. фактор терору не переважав, а посуха була дійсною причиною бідувань⁴⁴. Відповідно, цю трагедію українського народу він не називає голодомором, не зважаючи на означення авторів і упорядників до назв спеціальних збірників, у яких вчений друкувався⁴⁵. І все ж, на нашу думку, усі ці на перший погляд господарські директиви поступово перетворилися на важелі економічного терору, створили для селян нестерпні для виживання умови, «рукотворність» (за Веніаміном Зімою)⁴⁶ голоду для нас є також очевидною. Підсилені посухою 1946 р., невідкорогованими відносно неї планами хлібозаготівель й продрозкладок, незаконними конфіскаціями, багатотонними «продовольчими допомогоюми» братнім країнам, «викачкою» й без того мізерних заощаджень грошовою реформою 1947 р., піднятими втричі після скасування карткової системи цінами на продовольчі товари,

наслідками «добровільних» держпозик 1946 і 1947 рр., всі ці акти і стали дійсними причинами голоду, а як його наслідок – сплеск девіаційних явищ.

Для національної пам'яті в сучасній Україні не має значення, чи в причинах голоду переважав (за С. Кульчицьким) природній фактор посушливості, чи це все (за нашими висновками) ще й підсилювалося партійно-законодавчими директивами, Кремль все ж досяг своєї мети – донищення українського селянства як класу через створення синтезованим шляхом умов для голодомору. Більше того, ми вважаємо, що навіть якби припустити, що природні умови весни 1946 р. були більш сприятливими доброму врожаю, партійно-економічні директиви все одно загнали б селянство в умови голодного мору. Окрім того, на думку кремлівських імперіалістів, цим самим було зламано хребет українському сепаратизму. Напевно, що Сталін був обізнаним з генеральною доктриною езуїтів, – за Ігнатієм Лойолою, мета виправдовувала усі засоби її досягнення.

¹ Lindemann M. The sources of social history // Encyclopedia of European Social history from 1350 to 2000 / Peter N. Stearns, editor-in-chief. – Vol. 1. – Detroit and etc.: Charts Scribner's Sons, 2001. – P. 32.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 902. – Арк. 3-6.

³ Там само. – Спр. 929. – Арк. 4-8.

⁴ Там само. – Спр. 931. – Арк. 29.

⁵ Див.: П'ятиденні завдання по здачі хліба державі з урожаю 1946 р. по областях УРСР // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 431. – Арк. 47-49.

⁶ Див.: Додаток до Постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про хлібозаготівлі по областях УРСР» від 22 липня 1946 р // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 931. – Арк. 46; Додаток до Постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про хлібозаготівлі по Українській РСР» від 17 серпня 1946 р // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 939. – Арк. 48.

⁷ Див.: Постанова від 5 липня 1947 р. за № 1063 «Про проведення сільськогосподарського податку на території східних областей Української РСР в 1947 р.» // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1947. – № 13. – 15 липня. – К.: Укр. вид-во пол. літ-ри, 1947. – С. 22-23.

⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3940. – Арк. 45-46.

⁹ Там само. – Оп. 6. – Спр. 949. – Арк. 19-23.

¹⁰ Там само. – Арк. 48-54.

¹¹ Там само. – Спр. 955. – Арк. 41-45.

¹² Звіт секретаря ЦК КП(б)У Д. С. Коротченка Центральному комітету ВКП(б) про хід виконання постанов ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР від 27 вересня та 18 жовтня 1946 р. з питань економії витрачання хліба в областях Української РСР // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3499. – Арк. 15-20.

¹³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3481. – Арк. 53-54.

¹⁴ Голод в Україні, 1946–1947: Документи і матеріали / Упоряд.: О. М. Веселова та ін.; Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид-во «Логос»; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коця, 1996. – С. 334.

¹⁵ Див., напр.: Довідка відділу торгівлі та громадського харчування ЦК КП(б)У про контингент, який мав можливість користуватися спеціальним харчуванням // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4872. – Арк. 68; Доповідна записка Міністерства торгівлі УРСР ЦК КП(б)У про постачання продовольчими і промисловими товарами персональних пенсіонерів та їхніх сімей // Там само. – Спр. 4868. – Арк. 262.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 3736. – Арк. 132-133.

¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3550. – Арк. 29-30.

¹⁸ Див.: Лист Ленінградських обкому і міськкому партії секретарю ЦК КП(б)У М.С. Хрущову від 2 жовтня 1946 р. «Про сприяння у виконанні плану відвантаження зерна Ленінграду» // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3550. – Арк. 9; Доповідна записка уповноваженого Ленінградських міськкому і обкому партії ЦК КП(б)У від 4 жовтня 1946 р. «Про незадовільну реалізацію рішення Ради Міністрів СРСР від 11 вересня 1946 р. щодо завезення овочів з України до м. Ленінграда» // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3550. – Арк. 10-11.

¹⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 949. – Арк. 1-7; Спр. 955. – Арк. 1-5.

²⁰ ЦДАВО України – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 3659. – Арк. 34-40.

²¹ Див.: Постанова Оргбюро ЦК КП(б)У про відрядження відповідальних працівників для посилення хлібозаготівель // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 9. – Спр. 487. – Арк. 70.

²² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 957. – Арк. 28-35; Спр. 959. – Арк. 7–11, 45-50; Оп. 9. – Спр. 502. – Арк. 94-97; Оп. 6. – Спр. 963. – Арк. 79-81.

²³ Див., напр.: З довідки Прокуратури УРСР ЦК КП(б)У про судові репресії під час збирання врожаю й заготівель сільгосппродукції від 16 липня 1947 р. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4948. – Арк. 1-2, 6-12.

²⁴ Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1947. – № 12. – 30 червня. – К.: Укр. вид-во пол. літ-ри, 1947. – С. 8-11.

²⁵ Постанова Ради Міністрів УРСР від 2 квітня 1947 р. за № 714 „Про обов’язкову поставку вовни державі селянськими господарствами Закарпатської області Української РСР” // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1947. – № 13. – 15 липня. – К.: Укр. вид-во пол. літ-ри, 1947. – С. 11.

²⁶ Постанова Ради Міністрів УРСР від 3 червня 1947 р. за № 958 «Про порядок заготівель сільськогосподарських продуктів у куркульських господарствах Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Ровенської, Волинської та Чернівецької областей УРСР» // Збірник постанов і

розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1947. – № 12. – 30 червня. – К.: Укр. вид-во пол. літ-ри, 1947. – С. 11-12.

²⁷ Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1947. – № 13. – 15 липня. – К.: Укр. вид-во пол. літ-ри, 1947. – С. 3-6.

²⁸ Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1947. – № 14. – 31 липня. – К.: Укр. вид-во пол. літ-ри, 1947. – С. 3-6.

²⁹ Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1947. – № 15. – 15 серпня. – К.: Укр. вид-во пол. літ-ри, 1947. – С. 18-19.

³⁰ Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1947. – № 20. – 31 жовтня. – К.: Укр. вид-во пол. літ-ри, 1947. – С. 33-36.

³¹ Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1947. – № 13. – 15 липня. – К.: Укр. вид-во пол. літ-ри, 1947. – С. 6-7.

³² Див.: Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1946. – № 13–14. – 31 липня. – К.: Укр. вид-во пол. літ-ри, 1946. – С. 353-354; Там само. – 1947. – № 13. – 15 липня. – К.: Укр. вид-во пол. літ-ри, 1947. – С. 23-24.

³³ Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1947. – № 19. – 15 жовтня. – К.: Укр. вид-во пол. літ-ри, 1947. – С. 11-12.

³⁴ Горбуров К.Є. Наслідки голодомору 1946–1947 рр. у південному регіоні України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.) / Упоряд. В. П. Швидкий; наук. ред. О.М. Веселової та В.П. Швидкого. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 178.

³⁵ Постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про план хлібозаготівель з урожаю 1947 р.» від 11 липня 1947 р. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 1057. – Арк. 2-5.

³⁶ З довідки Прокуратури УРСР ЦК КП(б)У про судові репресії під час збирання врожаю й заготівель сільгосппродукції від 16 липня 1947 р. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4948. – Арк. 1-12.

³⁷ З доповідної записки Ради Міністрів УРСР секретарю ЦК КП(б)У Л.М. Кагановичу про застосування репресивних заходів проти розкрадання хліба голодуючими селянами // Голод в Україні, 1946–1947: Документи і матеріали / Упоряд.: О.М. Веселова та ін.; Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид-во «Логос»; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коця, 1996. – С. 258-260.

³⁸ Постанова ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР «Про хід хлібозаготівель» від 2 вересня 1947 р. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 1075. – Арк. 62-66.

³⁹ Інформація Управління по перевірці партійних органів ЦК КП(б)У Л. М. Кагановичу про реагування обкомів партії на директивну телеграму Й. В. Сталіна щодо посилення хлібозаготівель // Голод в Україні, 1946–1947: Документи і матеріали / Упоряд.: О.М. Веселова та ін.; Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид-во «Логос»; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коця, 1996. – С. 276-278.

⁴⁰ Голод в Україні, 1946–1947: Документи і матеріали / Упоряд.: О.М. Веселова та ін.; Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид-во «Логос»; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коця, 1996. – С. 285-287.

⁴¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4846. – Арк. 14.

⁴² Див.: Доповідна записка заступника голови Ради Міністрів УРСР ЦК КП(б)У та Раді Міністрів УРСР про необхідність допомоги населенню Ізмаїльської, Одеської, Миколаївської, Херсонської та Запорізької областей у зв'язку з голодом 1947 р. від 4 жовтня 1947 р. // Голод в Україні, 1946–1947: Документи і матеріали / Упоряд.: О.М. Веселова та ін.; Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид-во «Логос»; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коця, 1996. – С. 293-296.

⁴³ Із листа голови Ради Міністрів УРСР М.С. Хрушова і секретаря ЦК КП(б)У Л.М. Кагановича Й.В. Сталіну з проханням про необхідність надання продовольчої допомоги колгоспникам у зимовий період та для підтримки їх працездатності від 11 листопада 1947 р. // Голод в Україні, 1946–1947: Документи і матеріали / Упоряд.: О.М. Веселова та ін.; Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид-во «Логос»; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коця, 1996. – С. 302.

⁴⁴ Кульчицький С. Голоди 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.: схожість і відмінність // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Матеріали / Міжнародна наукова конференція (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коця, 1998. – С. 12; Його ж. Схожість і відмінність радянських голодів 20-х, 30-х, 40-х років // Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1931–1932, 1946–1947: Злочини проти народу. – К.: Інститут історії України НАН України. – С. 14.

⁴⁵ У присвяті до збірника «Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція, Київ 27 травня 1997 р.: Матеріали / Редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – К.: Інститут історії України НАН України; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коця, 1998. – 208 с.» прямо зазначено «До 50-річчя *голодомору*». Інша колективна монографія своєю назвою також демонструвала оцінку авторами трагедії: Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. *Голодомори* в Україні 1921–1923, 1931–1932, 1946–1947: Злочини проти народу. – К.: Інститут історії України НАН України. – 266 с. (в обох випадках виділено нами)

⁴⁶ Зима В. Последний советский голод // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Матеріали / Міжнародна наукова конференція (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коця, 1998. – С. 51.